

A gazdasági tőke meghatározó elemei Közép- és Délkelet-Európa regionális központjaiban

1. BEVEZETÉS

Jelen kutatás motivációja, hogy a kelet-közép-európai (posztszocialista) átalakulási folyamatok kutatásának kiterjedt szakirodalma van, de az összes közép- és délkelet-európai nagyvárost összehasonlító munkák száma hazai és nemzetközi viszonylatban is alacsony. A kutatás célja a gazdasági tőke meghatározó elemeinek – elsősorban a legfontosabb vállalatoknak – a vizsgálata Közép- és Délkelet-Európa regionális központjaiban az ezredfordulót követően. Az elemzés földrajzilag Közép- és Délkelet-Európa posztszocialista országaira terjed ki, amelyek a következők: Albánia, Bosznia-Hercegovina, Bulgária, Csehország, Horvátország, Koszovó, Lengyelország, Macedónia, Magyarország, Montenegró, Románia, Szerbia, Szlovákia és Szlovénia. A vizsgálódás léptéke a régióközpontok szintje – ez államoként eltérő –, általánosságban véve a százezer főnél népesebb városok. A kutatásban a fővárosok is szerepelnek, egyrészt azért, mert a gazdasági tőke térbeli eloszlása (koncentrációja) a fővárosok nélkül nehezen értelmezhető, másrészt abból az okból, hogy Lengyelország és Románia kivételével európai mércével viszonylag kis területű és népességű államokról, régióközpontokról (nagyvárosokról) beszélhetünk. A posztdoktori kutatás szerves folytatása az előző évben az Új Nemzeti Kiválóság Program keretében elnyert Bolyai+ kutatásnak.² Jelen tanulmány a kutatás első szakaszáról, kereteiről ad rövid áttekintést.

2. GLOBÁLIS VÁROSFEJLŐDÉSI TRENDEK

Az új évezredben jellemző városfejlődési folyamatok szempontjából meghatározó, hogy a gazdasági tevékenységek egyes elemei térben elkülönülnek, miközben a versenyképes nagyvállalati struktúra, a verseny egyre nemzetközibbé válik. Erre a transzformációs, relokációs folyamatra a gazdasági átalakulás mozgatórugói – új iparágak és innovációk, internet, szállítási költségek, gazdasági növekedés és időszakos válságok – mellett jelentős hatással vannak a szupranacionális integ-

---

[1] SZE Regionális- és Gazdaságtudományi Doktori Iskola, Bolyai+ ösztöndíjas; KRTK RKI, tudományos munkatárs.

[2] RÁCZ SZILÁRD: A külföldi működő tőke lenyomata a közép- és délkelet-európai regionális központokban, in *Új Nemzeti Kiválóság Program 2018/2019: Tanulmánykötet*, 2019, Széchenyi István Egyetem, Győr, 259–266. o.

rációk és gazdaságpolitikai megállapodások is. A különböző globális hálózatok egyre jobban kiterjednek,³ a globális rendszerekbe integrálódott városok ezen hálózatok különböző fontosságú központjai.⁴ A globális gazdaság csomópontjainban a világvárosok állnak,⁵ más felfogásban⁶ a legjelentősebb vállalatok a világvárosokban lévő központjukból irányítják a világgazdaságot. A vezető világvárosok pozíciói megingathatatlanak látszanak, a világvárosok köre azonban fokozatosan bővül, földrajzilag átrétegződik, ingadozik a világgazdasági súlypontváltásokhoz, válságokhoz igazodva.

Az 1990-es évektől új szereplőkkel bővült a világvárosok köre, amelynek egyik meghatározó esete volt a poszt szocialista országok egyes városainak – alapvetően külföldi működőtőke-beruházások (FDI) vezérelte – világgazdasági integrációja. A világvárosi fejlődésre utaló jelek, például a fejlett szolgáltató cégek megjelenése, az újipar-telepítések egyre több várost érintettek. A fővárosok mellett a közép- és délkelet-európai régióközpontok (amelyek európai összehasonlításban csupán közép- vagy kisvárosok) többsége is fokozatosan integrálódik ebbe a globális rendszerbe. Az elmúlt három évtized gyökeres társadalmi, gazdasági, politikai átrendeződésekkel járt Közép- és Délkelet-Európában.⁷ Ezek a változások sok tekintetben közvetlenül is megjelentek a régiók és települések életében, a hálózati kapcsolatok alakulásában. A térformáló folyamatok szempontjából a nagyvárosok kaptak meghatározó szerepet, a nemzeti és uniós fejlesztéspolitikájában is erre a városkategóriára terelődött a hangsúly. Az átalakulás folyamatai ezért lentintenzívebben a nagyvárosi funkciókat érintették.⁸

3. KÖZÉP- ÉS DÉLKELET-EURÓPAI SAJÁTOSSÁGOK

Az előző évi ÚNKP kutatási eredményeimet⁹ is felhasználva néhány fontos sajátosság ismertetése szükséges Közép- és Délkelet-Európa fejlődésével kapcsolatban.

Politikai földrajzi szempontból a rendszerváltozásokat követő három évtized elemi változásokat hozott a teljes makrorégió minden egyes államában. Az országok egy részében – a szocialista föderációk felbomlásával – az átalakulás államszerkezeti és államterületi változásokat is hozott. Kiemelkedő tényezőként

---

[3] FRIEDMAN, THOMAS: *The World is Flat. A Brief History of the Twenty-first Century*, 2005, Farrar, Straus & Giroux, New York.

[4] FLORIDA, RICHARD: *The World is Spiky*, in *The Atlantic Monthly*, 2005/10., 49–51. o.

[5] TAYLOR, PETER J.: *World City Network: A Global Urban Analysis*, 2004, Routledge, London.

[6] VITALI, STEFANIA – GLATTFELDER, JAMES B. – BATTISTON, STEFANO: *The Network of Global Corporate Control*, in *PLoS ONE*, 2011/10., e25995, <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0025995>, 2018. október 8.

[7] GORZELAK, GRZEGORZ (ed.): *Social and Economic Development in Central and Eastern Europe. Stability and Change after 1990*, 2019, Routledge, New York–London.

[8] LUX, GÁBOR – HORVÁTH, GYULA (eds.): *The Routledge Handbook to Regional Development in Central and Eastern Europe*, 2017, Routledge, New York–London.

[9] RÁCZ: i. m. 263–265. o.

azonosítottuk az új államok és fővárosaik létrejöttét, valamint a nyugati államhatárok átjárhatóságának pozitív változását és ezzel együtt az új szomszédságot.¹⁰

Gazdasági szempontból lényeges sajátosságként jelentkezett, hogy a megjelent és uralkodóvá kezdett válni a magánkezdeményezések tömege, részben a hazai, de különösen a külföldi tőke. E folyamatok közvetve, néhány szempontból pedig közvetlenül is jelentős hatással voltak a városok és a városhálózat fejlődésére. A minden országban megtapasztalt „szétfejlődés” több dimenzióban is újabb törésvonalakat, egyenlőtlenségeket hozott magával. A térformáló folyamatokban a városok, illetve hálózati kapcsolataik kaptak meghatározó szerepet. Az átalakulási folyamatok leginkább a fővárosok és a nagyvárosok/régióközpontok funkcióit érintették.¹¹ A nagy térség dinamikus átalakulási folyamaton esett át. A sikeresebb tranzíció keresztüljutott Közép-Európa a globális ipari relokációs folyamatok nyertesévé vált. A rendszerváltozást követő ipari hanyatlást újrapiarosodás¹² követte, eközben a gazdaságszerkezet minden államban többszintű térszerkezet kialakulásához vezetett.

Politikai gazdaságtani szempontból is különleges volt ez az átalakulás, körvonalazható egyfajta poszt szocialista modell (kívülről irányított kapitalizmus), amelynek két meghatározó jellemzője:¹³ (1) dupla váltás a tulajdonviszonyokban (államból magán, hazaiból külföldi), (2) dupla váltás a rendszermodellben (államszocializmusból piaci kapitalizmus, ipari kapitalizmusból finanszírozott kapitalizmus). Miután Kelet-Közép-Európa világgazdasági integrációja nem belső, autonóm fejlődés eredménye volt, ezért a szakirodalomban megjelentek a régió speciális tulajdonságait rendszerbe foglaló új (az FDI pozitív szerepét árnyaló, a főáramlattal sok tekintetben vitázó) geoökonómiai elméletek, mint a függő piacgazdaság modellje.¹⁴ Az elmúlt évtizedben megnövekedett a térség geoökonómiai függése a külföldi tőkétől, a globális értékláncoktól, ami rámutatott a rendszerszerű sérülékenységre és arra is, hogy az FDI önmagában nem csökkenti a fejlettségi szakadékokat Nyugat- és Kelet-Közép-Európa között.

---

[10] HAJDÚ, ZOLTÁN – HORECZKI, RÉKA – RÁCZ, SZILÁRD: Changing settlement networks in Central and Eastern Europe with special regard to urban networks, in LUX, GÁBOR – HORVÁTH, GYULA (eds.): *The Routledge Handbook to Regional Development in Central and Eastern Europe*, 2017, Routledge, London–New York, 123–140. o.

[11] RÁCZ: i. m. 263. o.

[12] LUX GÁBOR: *Újrapiarosodás Közép-Európában*, 2017, Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs.

[13] GÁL, ZOLTÁN – SCHMIDT, ANDREA: Geoeconomics in Central and Eastern Europe: Implications of FDI, in MUNOZ, JOSEPH MARK (szerk.): *Advances in Geoeconomics*, 2017, Routledge, London–New York, 76–93. o.

[14] NÖLKE, ANDREAS – Vliegenthart, ARJAN: Enlarging the varieties of capitalism: The emergence of dependent market economies in East Central Europe, in *World Politics*, 2009/4., 670–702. o.

4. A GAZDASÁGI TŐKE ÁLTALÁNOS HATÁSAI A VÁROSHÁLÓZATRA

A külföldi tőke megjelenése (privatizáció, ipari FDI, banktőke) térben egyenlőtlenül zajlott, először a fővárosokat, kikötővárosokat, az uniós tagállamokkal határos nyugati régiókat fedezték fel a befektetők. Emiatt a külföldi gazdasági tőke – ezzel együtt pedig a gazdasági növekedés – néhány városban, illetve régióban koncentrálódott. A területi egyenlőtlenségek növekedése a globális hálózatokba való bekapcsolódás időszakának természetes velejárója. A világgazdasági válság alapvetően nem befolyásolta ezt a tendenciát, mert a térszerkezetben tapasztalható relatív előnyök többségében megmaradtak, a hosszú távú trendek nem változtak. Általánosságban megfogalmazható a fővárosközpontúság mint nagytérségi sajátosság. A kisebb területű és népességű országokban, különösen centrális (közlekedéscsúcs) elhelyezkedés esetén ez a fővárosi dominancia különösen markáns. Fontos jellemző még az ellenpólusok (a regionális központok, második szintű városok) viszonylagos gyengesége, nagyságrendi különbsége a fővárosokhoz képest. A fejlett szolgáltatások penetrációja igazodik a városhierarchiához, Kelet-Közép-Európában mindenütt a főváros koncentrálja e szektort. Az APS-irodák¹⁵ kevés számban jelennek meg a fővároson kívül. Az ipari FDI által vezérelt városok nem APS-irodákkal, hanem a termelő multinacionális vállalatokon keresztül integrálódnak a globális gazdaságba.

5. GAZDASÁGI TÉRSZERKEZET ÉS VÁROSHIERARCHIA

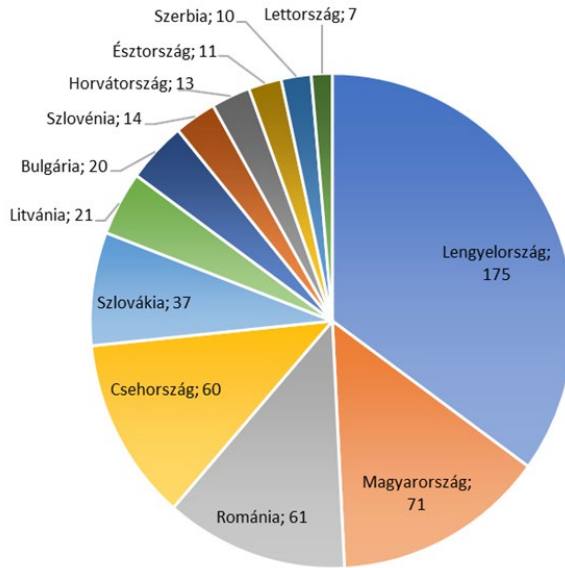
A kutatási tervben a legjelentősebb vállalatok „leltározására” és területi struktúrájuk elemzésére vállalkoztam. Ennek két közelítése lehetséges, amely a legjelentősebb kifejezést is pontosítja: (1) Felülről, alapvetően az elérhető keresztmetszeti adatok alapján (‘legnagyobb’). (2) Alulról, az adott várost esettanulmányként feloldozva, nem csak numerikus adatokra támaszkodva (‘legfontosabb’).

A kutatás makroszintű közelítése a keresztmetszeti adatok elérhetősége okán a vállalatföldrajzi vizsgálatok körébe tartozik. A legkönnyebben elérhető nyilvános adatok az árbevételre vonatkoznak (a bankok, biztosítók nem képezik jelen kutatás tárgyát). A teljes régióra vonatkozóan a Coface nemzetközi hitelbiztosító publikál nyilvános (árbevételi, létszám, nyereség) rangsorokat Közép- és Kelet-Európa 500 legnagyobb vállalatáról. A Coface CEE Top 500 kiadvány elsőként 2006-ban jelent meg, Ukrajna 2014-ig szerepelt benne, 2015 óta 12 államra vonatkozóan tartalmaz adatokat (Észtország, Lettország, Litvánia, Lengyelország, Csehország, Szlovákia, Magyarország, Szlovénia, Horvátország, Bulgária, Szerbia, Románia). Az 500-as lista négyötödét a visegrádi országok és Románia cégei foglalják el (1. ábra).

---

[15] A legmodernebb globális városi funkciókat egyfajta indikátorként a fejlett termelést segítő szolgáltatások (advanced producer services, APS) hálózata jellemzi. Az APS-irodák jelenléte egyértelműen bizonyítja, hogy az adott város bizonyos szinten bekapcsolódott a globális gazdasági hálózatokba. Bővebben lásd: RÁCZ: i. m. 261–263. o.

1. ábra: Az 500 legnagyobb árbevételű vállalat megoszlása Kelet-Közép-Európában

Forrás: Coface 2019¹⁶ adatok alapján saját szerkesztés.

A Deloitte tanácsadó cég 2008 és 2016 között adott ki hasonló elemzést és rangsort Central Europe Top 500 címen, amely 19 országra vonatkozóan tartalmazott adatokat (a fenti Coface listán túl szerepelt benne Bosznia-Hercegovina, Koszovó, Macedónia, Moldova, Montenegró, Ukrajna). Bár a kiadvány címe Közép-Európa, a szövegben következetesen a Közép- és Kelet-Európa megnevezést használták (Oroszország és Fehéroroszország a megbízható adatok hiányában nem szerepelt).

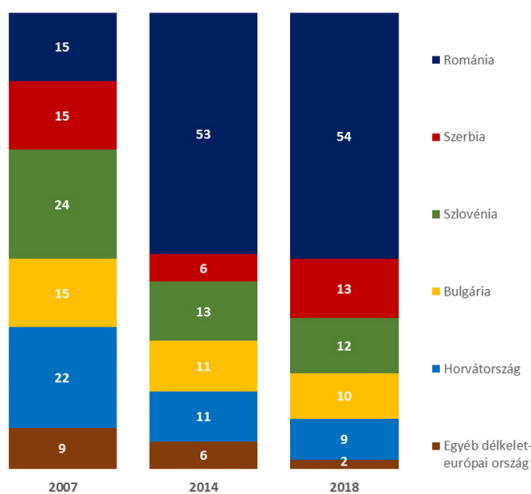
A kisebb országok korlátozott piaci és vállalati mérete miatt kerül kiadásra a Coface Baltic Top 50, amely a három balti ország legnagyobb árbevételű vállalatait tartalmazza; továbbá a Coface Adriatic/Balkan Top 50, mely Bosznia-Hercegovina, Horvátország, Macedónia, Montenegró, Szerbia, Szlovénia cégeire szolgáltat adatot.

A száz legnagyobb forgalmú délkelet-európai vállalatra a szófiai székhelyű SeeNews tesz közzé éves összefoglalókat 2008 óta. A SEE TOP 100 kiadvány tizenegy országot fed le: Albánia, Bosznia-Hercegovina, Bulgária, Horvátország, Koszovó, Macedónia, Moldova, Montenegró, Románia, Szerbia és Szlovénia. A listára albán, koszovói, moldáv és montenegrói vállalat évek óta nem tudott fel-

[16] Coface 2019: *CEE Top500*. Coface Central Europe, Bécs. <https://www.cofacecentraleurope.com/News-Publications/Coface-CEE-Top-500>, 2019. október 1.

kerülni. A SEE TOP 100 legkorábbi, legfrissebb és egy közbülső évi adatait összevetve jól láthatók az átrendeződések, különösen a román cégek pozíciószerezése a kisebb EU-tagállamok vállalatainak rovására (2. ábra).

2. ábra: A 100 legnagyobb árbevételű vállalat megoszlása Délkelet-Európában

Forrás: SeeNews¹⁷ adatok alapján saját szerkesztés.

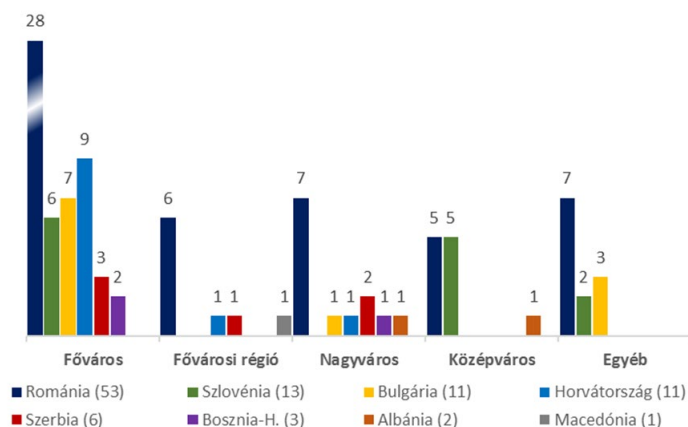
Az államok mérete (népesség, GDP) és fejlettsége (GDP/fő) korrelál a TOP cégek számával, ami három csoportot körvonalaz: (1) Az utóbbi évtizedben egyértelműen kiemelkedik Románia (a legnagyobb, de csak közepesen fejlett ország), amely a TOP cégek több mint 50%-át adja. (2) Az alatta lévő kategóriába jelenleg négy (nagyjából) hasonló GDP volumennel bíró állam tartozik: Bulgária, Horvátország, Szerbia és Szlovénia. E négy ország esetében a fejlettség és a méret (fordított aránya) napjainkban kiegyenlíti egymást a TOP cégek tekintetében, bár a múltban jelentős átrendeződések történtek. (3) A legalsó szinten Délkelet-Európa öt fejletlenebb, illetve legkisebb (Montenegró) állama helyezkedik el, körülben a listára jutás egyre nehezebb (2018-ban már csak Bosznia-Hercegovina és Macedónia egy-egy cége szerepelt).

Amennyiben az adatsort a vállalati székhelyekkel kiegészítjük, úgy már vizsgálhatjuk a cégközpontok konkrét lokációit. Ezeket a településhierarchia szerint öt kategóriába soroltam, az egyes országok saját városkategorizálását alapul véve: főváros, fővárosi agglomeráció, nagyváros, középváros, egyéb. Így nem csak az államok fejlettségéről kapunk árnyaltabb képet, de az egyes országok, országcsoportok korábban jelzett térszerkezeti és városhálózati adottságai is újabb meg-

[17] SeeNews: *TOP100 SEE*. SeeNews, Szófia. <http://top100.seenews.com/>, 2019. október 1.

erősítést nyernek.¹⁸ A TOP cégek többsége a fővárosba van bejegyezve (ha a teljes fővárosi régió vállalatait tekintjük, már közel kétharmadról beszélhetünk). A fővároson kívül elhelyezkedő vállalatok megoszlása közel egyenletes (10% körüli) a négy csoport között. A fővárosok közül számottevően kiemelkedik Bukarest, majd Záhgráb, Szófia, Ljubljana és Szerbia következik. A policentrikusság értelmezése nyilván nemzeti adatokra kell, hogy támaszkodjon, de a délkelet-európai listán is szembetűnő Horvátország és Románia fővárosközpontúsága, illetve Szlovénia cégeinek diszperzitása (3. ábra).

3. ábra: A TOP100 vállalati székhely elhelyezkedése Délkelet-Európában, 2014

Forrás: SeeNews¹⁹ adatok alapján saját szerkesztés.

6. A KUTATÁS FOLYTATÁSA

Ebben a makroszintű vállalatföldrajzban a vállalati szervezetet (az irányítási, döntési központot leginkább kifejező székhelyet) pontként kezeltem. Így hálózati és kapcsolati viszonyai nem jelentek meg, bár ezek miatt játszik aktív szerepet a gazdasági térszerkezetben. A vizsgálat számos térbeli jellemzőt nehezen tud felfedni (elsősorban adott országon belül). Ilyenek a tulajdonosi jellemzők (hierarchiák, anya- és leányvállalatok, köztük lévő viszonyrendszerek, hálózatok), a termelés térbelisége (globális értékláncok, beszállítók, hozzáadott érték, telephelyi struktúrák), székhely sajátosságai (bevétel, profit elszámolása). Ezekre a kutatás második felében, a mikroszemléletű vizsgálódás (specifikus iparági, illetve várostanulmányok) keretében fogok kitérni.

[18] HAJDÚ et al.: i. m. 123–140. o.

[19] SeeNews: *TOP100 SEE*. SeeNews, Szófia. <http://top100.seenews.com/>, 2019. október 1.

A kutatás másik részének, az alulról induló, városi perspektívájú megközelítésnek a gondolati háttérét – a hely szelleme és a tíz hónapos időkeret operacionálizálása miatt is – a Rechnitzer János által írt városmonográfia²⁰ adja. A gazdasági tőke²¹ meghatározó elemei a legjelentősebb vállalatok (intézmények), amelyek a város fejlődésében (kapcsolataiban, sikereiben, kudarcaiban) kulcsszerepet játszanak saját dinamikájukkal, „demográfiájukkal”. Ahogyan azt Rechnitzer megfogalmazza, a hagyományos statisztikai elemzések ugyan jól érzékeltetik a városi folyamatokat, de a belső tartalmakat, a tényleges mozgatórugókat, a motivációkat, a város gazdasági tőkéjének törvényszerűségeit nem tudják megjeleníteni.²² Ebből kiindulva jelen kutatás korlátaival is számolni kell, ugyanakkor a létrejövő adatbázisok és részeredmények hozzájárulhatnak az összehasonlító városkutatások jobb megalapozásához, esetleg fejlődéséhez.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- BOURDIEU, PIERRE: Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke, in ANGELUSZ RÓBERT (szerk.): *A társadalmi rétegződés komponensei*, 1999, Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 156–177. o.
- COFACE 2019: CEE Top500. Coface Central Europe, Bécs. <https://www.cofacecentraleurope.com/News-Publications/Coface-CEE-Top-500>, 2019. október 1.
- FLORIDA, RICHARD: The World is Spiky, in *The Atlantic Monthly*, 2005/10., 49–51. o.
- FRIEDMAN, THOMAS: *The World is Flat. A Brief History of the Twenty-first Century*, 2005, Farrar, Straus & Giroux, New York.
- GÁL, ZOLTÁN – SCHMIDT, ANDREA: Geoeconomics in Central and Eastern Europe: Implications of FDI, in MUNOZ, JOSEPH MARK (ed.): *Advances in Geoeconomics*, 2017, Routledge, London–New York, 76–93. o.
- GORZELAK, GRZEGORZ (szerk.): *Social and Economic Development in Central and Eastern Europe. Stability and Change after 1990*, 2019, Routledge, New York–London.
- HAJDÚ, ZOLTÁN – HORECZKI, RÉKA – RÁCZ, SZILÁRD: Changing settlement networks in Central and Eastern Europe with special regard to urban networks, in LUX, GÁBOR – HORVÁTH, GYULA (eds.): *The Routledge Handbook to Regional Development in Central and Eastern Europe*, 2017, Routledge, London–New York, 123–140. o.
- LUX GÁBOR: *Újraiparosodás Közép-Európában*, 2017, Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs.

---

[20] RECHNITZER JÁNOS: *A területi tőke a városfejlődésben: A Győr-kód*, 2016, Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs.

[21] BOURDIEU, PIERRE: Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke, in ANGELUSZ RÓBERT (szerk.): *A társadalmi rétegződés komponensei*, 1999, Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 156–177. o.

[22] RECHNITZER: i. m. 119–150. o.

- LUX, GÁBOR – HORVÁTH, GYULA (szerk.): *The Routledge Handbook to Regional Development in Central and Eastern Europe*, 2017, Routledge, New York–London.
- NÖLKE, ANDREAS – Vliegenthart, ARJAN: Enlarging the varieties of capitalism: The emergence of dependent market economies in East Central Europe, in *World Politics*, 2009/4., 670–702. o.
- RÁCZ SZILÁRD: A külföldi működő tőke lenyomata a közép- és délkelet-európai regionális központokban, in *Új Nemzeti Kiválóság Program 2018/2019: Tanulmánykötet*, 2019, Széchenyi István Egyetem, Győr, 259–266. o.
- RECHNITZER JÁNOS: *A területi tőke a városfejlődésben: A Győr-kód*, 2016, Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs.
- SEENEWS: *TOP100 SEE*. SeeNews, Szófia. <http://top100.seenews.com/>, 2019. október 1.
- TAYLOR, PETER J.: *World City Network: A Global Urban Analysis*, 2004, Routledge, London.
- VITALI, STEFANIA – GLATTFELDER, JAMES B. – BATTISTON, STEFANO: The Network of Global Corporate Control, in *PLoS ONE*, 2011/10., e25995, <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0025995>, 2018. október 8.